

ЛІНГВОДИДАКТИКА

Елеонора ПАЛИХАТА

СПІВВІДНОШЕННЯ СИСТЕМИ ВПРАВ З ЕТАПАМИ УРОКУ ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Продемонстровано залежність системи вправ від етапів уроку вивчення нового матеріалу, схарактеризовано види вправ, що відповідають актуалізації опорних знань засвоєнню нового матеріалу, закріпленню вивченого і підсумку уроку.

Протягом вивчення української мови, як і будь-якого іншого предмета, потрібно дотримуватися певного порядку у процесі її засвоєння, взаємозв'язку частин, планованості їх розташування. Саме на це спрямована кожна система. У дослідженні йдеться про систему вправ для вивчення української мови взагалі. Під вправами розуміються “види навчальної діяльності учнів, які ставлять їх перед необхідністю багаторазового й варіативного застосування одержаних знань у різних зв'язках і умовах” [3, 217]. М.Гез під системою вправ розуміє організацію взаємопов'язаних дій, що йдуть у порядку наростання мовних чи операційних труднощів [2]. Система вправ з української мови — це сукупність певних завдань, розміщених у суворій послідовності з поступовим ускладненням, об'єднаних однією темою і призначених на закріплення й удосконалення засвоєних мовно-мовленнєвих знань, формування відповідних умінь і навичок. Кожна вправа залежно від етапу уроку має своє призначення. У цій розвідці йдеться про урок вивчення нового матеріалу і наповнення його вправами відповідно до призначення кожного етапу, що не було предметом дослідження методики викладання української мови.

Мета дослідження — продемонструвати взаємозв'язок системи вправ з етапами уроку вивчення нового матеріалу, що сприятиме кращому засвоєнню програмового матеріалу.

Для досягнення поставленої потрібно розв'язати такі завдання:

- подати структуру уроку вивчення нового матеріалу, вироблену провідними методистами, виділити оптимальну;
- запропонувати відомі в методиці викладання української мови класифікації вправ, виділити ту, яка за всіма параметрами може кваліфікуватися як система;
- накласти систему вправ на структуру уроку, визначити позитивні моменти їх співвідношення і можливі результати навчального процесу.

Орієнтовною структурою уроку вивчення нового матеріалу, яка пропонується у “Методиці викладання української мови в середній школі” [4, 112] є така: 1. Перевірка вивченого. 2. Актуалізація опорних знань, умінь і навичок. 3. Повідомлення, теми і мети уроку; мотивація навчальної діяльності учнів. 4. Вивчення нового матеріалу. 5. Закріплення набутих знань. 6. Підсумок уроку. 7. Завдання додому, підготовка до його виконання (інструктаж).

О. Біляєв у навчально-методичному посібнику “Лінгводидактика з рідної мови” запропонував для уроку вивчення нового матеріалу таку оптимальну структуру: 1. Підготовка учнів до сприймання нового матеріалу (актуалізація опорних знань). 2. Повідомлення теми і мети уроку. 3. Пояснення вчителем нового матеріалу. 4. Вправи на закріплення одержаних знань. 5. Підсумки уроку (що вивчали на уроці). 6. Завдання додому та інструктаж про його виконання.

Наведена структура уроку вивчення нового матеріалу є орієнтовною і залежно від умов її можна змінювати. Інший варіант уроку цього типу: 1. Перевірка домашнього завдання. 2. Повідомлення теми і мети уроку. 3. Розбір прикладів, з'ясування мовного явища. 4. Робота учнів над висновками (або виведення правил). 5. Вправи на закріплення. 6. Завдання додому та інструктаж про його виконання [1, 30–31].

Враховуючи наведені схеми уроку вивчення нового матеріалу, ми пропонуємо таку його структуру:

- 1) організація класу й учнів до уроку;
- 2) перевірка вивченого на попередньому уроці;
- 3) актуалізація опорних знань;
- 4) повідомлення теми та мети уроку; мотивація навчальної діяльності;
- 5) вивчення нового матеріалу (засвоєння знань);
- 6) закріплення знань і формування умінь і навичок за допомогою тренувальних вправ;
- 7) підведення підсумків (за допомогою вправи, гри-змагання або підсумкової бесіди);
- 8) завдання додому, інструкція для його виконання.

Мета уроку вивчення нового матеріалу є триединою, у ній реалізуються навчальна, розвивальна й виховна напрями. Учні ознайомлюються з тим теоретичним мовно-мовленнєвим матеріалом, якого досі не знали і який розширює та поглиблює знання, набуті в попередніх класах чи на попередніх уроках.

Протягом *організації класу й учнів до уроку* учитель виявляє: 1) готовність класу до уроку (наявність ілюстрацій, таблиць, малюнків, записів на дошці тощо); 2) підготовку учнів класу до уроку (наявність підручників, додаткової літератури, зошитів із записами, дидактичного матеріалу тощо); 3) присутність-відсутність учнів на уроці.

Другий етап уроку вивчення нового матеріалу — *перевірка домашнього завдання* — має за мету перевірити знання та уміння учнів, здобуті на попередньому уроці: вправи, правила, уміння їх застосовувати на письмі.

Актуалізація опорних знань проводиться для повторення того вивченого матеріалу, який треба відновити в пам'яті учнів, щоб він став фундаментом для засвоєння нової теми. Актуалізація на уроках вивчення нового матеріалу відбувається у формі усної бесіди або виконання **вправи**, складники якої підводять до засвоєння нових знань. Наприклад, під час вивчення теми “Полілог-полеміка” в дев'ятому класі учні з допомогою методу бесіди пригадують, що таке полілог, які види є полілогу, яка структура полілогу-дискусії, з якими учні ознайомилися в попередніх класах, щоб порівняти, виявити спільне та відмінне і запам'ятати нове.

На етапі “*Повідомлення теми уроку; мотивація навчальної діяльності*” учитель оголошує тему уроку, записуючи її на дошці, підкреслює практично-життєву важливість нової лінгвістичної категорії, пов'язаної з визначеннями чи правилами, що пропонуються для засвоєння. Учитель мотивує навчання учнів, зацікавлює їх настільки, щоб новий матеріал охоче сприймався, легко й міцно запам'ятовувався.

Вивчення нового матеріалу відбувається за допомогою шкільної лекції, розповіді чи пояснення з використанням наочності (таблиць), технічних засобів навчання, **вправ**, відповідного дидактичного матеріалу тощо.

Для кращого запам'ятовування окремі визначення не тільки прослуховуються учнями, але й зачитуються вголос і мовчки, щоб швидше засвоїти запропоновані знання — визначення, правила. Потрібним є наведення учителем прикладів. Можливою і навіть обов'язковою в окремих випадках є робота з підручником.

Закріплення знань і формування навичок та умінь є найдовшим етапом уроку. Протягом цього часу учні засвоюють теоретичний матеріал, що стосується вивченого, за допомогою **вправ** і не яких-небудь, а за допомогою певної системи, дотримуючись принципу наступності і послідовності, а також поступового їх ускладнення — від виконання завдань під керівництвом учителя до самостійної роботи учнів креативного спрямування.

На *домашнє завдання* учитель дає завдання вивчити напам'ять визначення чи правила, виконати вправу/вправи на удосконалення вивченого на уроці.

Підсумок уроку вивчення нового матеріалу демонструє досягнення учнів, здобуті протягом академічної години. Тут може прозвучати бесіда (учитель-учень: запитання-відповідь) для виявлення знань школярів, а також підсумкова **вправа**, яка демонструє набуті уміння й навички з того матеріалу, який був предметом навчання на уроці.

Простеживши весь хід уроку вивчення нового матеріалу, бачимо, що вправи проводяться на етапах актуалізації опорних знань, вивчення нового матеріалу, закріплення вивченого і проведення підсумку уроку.

Саме цим етапам уроку (інакше — структурним елементам уроку) вивчення нового матеріалу відповідають вправи, запропоновані В. Онищуком [5, 45–53], в основі якої знаходиться дидактична мета кожної вправи з мови, ступінь самостійності і творчості учнів під час їх виконання, яку ми назвемо системою вправ. За цією класифікацією, яка вважається системою, вправи поділяються на підготовчі, вступні, тренувальні (різнovidами яких є вправи за зразком, за інструкцією, за завданням) і завершальні.

Підготовка до вивчення нового матеріалу й вироблення відповідних умінь і навичок зазвичай відбувається на основі попередньо вивченого на етапі **“Актуалізація опорних знань, умінь і навичок”**. Наприклад, перед опрацюванням теми **“Дієприкметник”** учитель дає учням завдання повторити **“Прикметник”** і **“Дієслово”**, щоб на уроці ознайомлення з дієприкметником можна було провести евристичну бесіду, яка допоможе від уже відомого про дієслово і дієприкметник перейти до невідомої ще форми дієслова. Бесіду можна провести не тільки на основі повторених знань, але й за допомогою підготовчої вправи, яка виконується під керівництвом учителя.

Завдання. Записати слова у три колонки: прикметник, дієслово, невідомі за значенням слова. *Малювати, виконаний, читати, списаний, працювати, високий, побілений, білий, чарівний.*

високий малювати виконаний
білий читати списаний
чарівний працювати побілений

Бесіда.

- Зачитайте прикметники. (Високий, білий, чарівний).
- На що вказують прикметники? (На ознаку предмета).
- На які питання вони відповідають? (Який?)
- Прочитайте дієслова. (Малювати, читати, працювати).
- Що означають дієслова? (Дію предмета)
- На які питання вони відповідають? (Що робити?)
- Зачитайте слова третьої колонки. (Виконаний, списаний, побілений).
- Від слів якої частини мови вони утворені? (**Виконаний** від слова *виконати*, **списаний** — від *списати*, **побілений** — від *побілити*, тобто від дієслів).
- А на питання якої частини мови вони відповідають? (На питання прикметника).
- Отже, якщо слова відповідають на питання **Що робити?**, то виражають дію чи стан, якщо відповідають на питання **Який? Чий?**, то виражають ознаку. Що ж виражають слова третьої колонки, якщо вони також, як прикметник, відповідають на питання **Який?** (Вказують на ознаку).
- Ознаку, утворену від частини мови, яка виражає що? (Виражає дію).

Наступний етап уроку **“Повідомлення теми та мети уроку; мотивація навчальної діяльності”**. Учні записують повідомлену й записану на дошці тему уроку **Дієприкметник**, учитель мотивує потребу вивчення цієї теми, близькі й далекі позитивні результати від її засвоєння тощо.

“Вивчення нового матеріалу” може розпочатися бесідою або методом **пояснення, поєднаним із бесідою**, як у нашому випадку:

Отже, **дієприкметник** — це **відмінювана форма дієслова, яка виражає ознаку предмета за дією**.

– А зараз наведіть приклад дієприкметника. Для цього доберіть дієслово, наприклад, *засіяти* і змінійте його так, щоб він відповідав на питання **Який?** Наприклад, *засіяний*. Далі — ваші приклади (Діти наводять приклади. Учитель може спочатку пропонувати їм дієслова (5–6), далі учні самі собі вголос пропонують дієслова й утворюють дієприкметники і врешті-решт учні не оголошують дієслова, а зразу наводять приклад дієприкметників). Для зорового сприймання засвоєного і з метою кращого його запам’ятовування потрібно запропонувати роботу з підручником: зачитування правила, заучування його, озвучення прикладів, їх аналіз тощо. Таким чином відбувається засвоєння нового теоретичного матеріалу.

Зразу після його опрацювання проводяться вступні вправи, які **“допомагають глибше усвідомити поняття і правила, виробляти уміння й навички застосовувати знання на практиці”** [4, 78]. У ході виконання вступних вправ використовують прийом **умотивування** (чому так, а не інакше), щоб з’ясувати ступінь усвідомлення правила, визначення, його суть. Вступні вправи,

як і підготовчі, проводяться під керівництвом учителя, але при їх виконанні слід надавати учням деякої самостійності. Потрібно відзначити також, що вивчення нового матеріалу може проводитися за допомогою вступних вправ, які часто бувають розміщені у таблицях, за матеріалом яких відбувається часткове пояснення вчителем нового матеріалу, а частково учні його заучують за допомогою правильно і логічно розміщених запитань.

У загальній системі вправ на етапі **“Закріплення вивченого матеріалу”** важливу роль займає система тренувальних вправ, яка сприяє закріпленню мовних умінь і навичок, підвищенню ступеня труднощів у їх виконанні, самостійності в роботі. Першими є *вправи за зразком*, мета яких полягає в тому, щоб за поданим прикладом, взірцем виконати завдання на: добирання власних прикладів до поданого правила, відшукування прикладів із вивченого матеріалу у словниках, художніх текстах, моделювання і конструювання мовних одиниць, порівняльного характеру тощо.

Вправи за інструкцією проводяться таким чином, що вчитель визначає послідовність виконання завдання і прийоми їх виконання, але точного зразка для копіювання, як у попередньому виді вправ, уже не дає. Сюди належать: побудова та аналіз вивчених мовних одиниць, виділення спільного і відмінного у процесі порівняння тощо.

Вправи за завданням є найскладнішим видом у системі тренувальних вправ. Вони проводяться тоді, коли учні оволоділи вже в основному потрібними прийомами виконання і можуть застосувати їх самостійно. Учитель чітко формулює завдання і мету роботи, пропонує відповідний матеріал, а дії, прийоми, операції і послідовність їх застосування учні визначають самі [4, 79]. При цьому школярі проводять різні види розбору, самостійні завдання практичного характеру, складають схеми, таблиці, алгоритми тощо.

Останніми в запропонованій системі ідуть *завершальні вправи*, які можуть проводитися як кінцеві на етапі **“Закріплення вивченого матеріалу”**, і завершальні на етапі **“Підсумок уроку”**. Вони мають завдання проблемного, творчого і контрольного характеру, спрямовані на вдосконалення знань, умінь і навичок та демонстрування рівня їх засвоєння.

Отже, запропонована В. Онищуком система вправ тісно пов'язана з етапами уроку вивчення нового матеріалу, кожному етапу якого відповідає певний різновид вправ, або навіть внутрішня своєрідна система вправ (як, наприклад, етапу **“Закріплення вивченого матеріалу**, де спостерігається таке розміщення вправ, про яке можна сказати — система в системі).

У перспективі цікавими стануть дослідження, які стосуються співвідношення системи вправ з етапами (структурними елементами) інших типів уроків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєв О.М. Лінгводидактика рідної мови: Навчально-методичний посібник. — К.: Генеза, 2005. — 180 с.
2. Гез Н.И. Система упражнений и последовательность развития речевых умений и навыков // Иностр. яз. в школе, 1969. — №6 — С. 29–40.
3. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. — М.: Просвещение, 1988. — 240 с.
4. Методика викладання української мови в середній школі / За ред. І.С. Олійника. — К.: Вища школа, 1989. — 439 с.
5. Онищук В.О. Дидактичні основи засвоєння учнями мовних навичок і умінь// Укр. мова і літ. в школі. — 1971. — №3. — С. 45–53.

Людмила САВИЧ

УРОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СВІТЛІ ПРАЦЬ ОЛЕКСАНДРА БІЛЯЄВА

У статті подається аналіз методичний праць О. Біляєва, присвячених уроку української мови та спрямованих на вдосконалення його структури і змісту. Висловлено власний погляд про будову і типи уроків, їх навчально-виховний і розвивальний потенціал.

Вивчення української мови в середній школі потребує осмислення праць багатьох методистів, психологів, дидактів. Це стосується й аналізу лінгводидактичної спадщини О. Біляєва.

Олександр Михайлович Біляєв — видатний учений-методист, член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор, наукові пошуки якого пов'язані з актуальними проблемами методики викладання української мови в середній школі, що стосуються змісту,